

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.831.2

О.П.Нестеренко, канд. екон. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КАРЛ МЕНГЕР: УЧЕНИЙ-ТЕОРЕТИК, НАСТАВНИК, ФУНДАТОР АВСТРИЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ З нагоди 140-річчя публікації праці "Основи політичної економії"

...ця стійка людина безстрашно і наполегливо пробивала собі шлях, знаходила учнів, які б відповідали її інтелектуальному рівню і – щоправда, не без періоду боротьби, що отруювала життя, заснувала школу, яка виявилася життєздатною і згуртованою і... справляла міжнародний вплив...

Й.Шумпетер

Сучасна світова і вітчизняна економічна наука спирається на підвалини, закладені видатними попередниками, серед яких чільне місце належить представникам маржинального напрямку економічної думки останньої третини XIX століття. Наукові розвідки провідних університетів, дослідних установ, Нобелівських лауреатів, навчальну роботу економістів-викладачів, ухвалення рішень економістами-практиками і споживачами неможливо уявити без засновків мікроекономічної теорії, сформованих маржиналістами. Крім того, потребує глибокої й виваженої переоцінки науковий внесок фундаторів маржиналізму з позицій сучасної економічної теорії – адже окремі ідеї першовідкривачів залишилися свого часу незатребуваними, їх затьмарила, зокрема, революційна ідея застосування граничного аналізу в економічних дослідженнях, що була надзвичайно продуктивною, проте не єдиною, вартою уваги. Звернення до першооснов актуалізується також унаслідок необхідності подолання певної, на нашу думку, історичної несправедливості, що зводить маржиналістську революцію, зокрема заснування австрійської суб'єктивно-психологічної школи, лише до ролі передумови формування неокласичного напрямку економічної науки.

Карл Менгер (1840–1921) – австрійський економіст світової слави, першовідкривач теорії граничної корисності, творець маржинальної революції, засновник австрійської школи, професор Віденського університету (1873–1903). Історія публікації праці "Основи політичної економії" ("Grundsätze der Volkswirtschaftslehre", 1871), річниці видання якої присвячена стаття, буде неповною без характеристики Карла Менгера як талановитого науковця, непересічної особистості та фундатора оригінальної суб'єктивно-психологічної школи. Вимагає з'ясування питання зародження ідеї психологічної обумовленості економічної цінності й економічного вибору, плідно використаної в подальших наукових дослідженнях. І, безпе-

речно, необхідно вказати на те, які особисті риси характеру притаманні справжньому вченому-першопроходцю, що був здатний завчасно оцінювати потенційні загрози своєму вченню, унеможлилював його цькування, дбайливо оберігав свій осередок наукової думки.

Проблематику австрійської школи в аспекті аналізу визначальних ідей та її історичного місця вивчали вітчизняні та російські вчені В.Автономов, О.Ананьїн, В.Базилевич, І.Блюмін, Л.Горкіна, Н.Гражевська, А.Чухно. Серед зарубіжних науковців, які висвітлюють окремі елементи творчого доробку австрійської школи, заслуговують на увагу Н.Беррі, М.Блауг, Р.Ебелінг, Р.Кубедду, У. де Сото, Й.Шумпетер. Безпосередніми представниками австрійської традиції, що характеризували здобутки своїх попередників, зокрема внесок К.Менгера, були Л. фон Мізес, Ф. фон Хайек, М.Ротбард.

У цій статті спробуємо розкрити і проаналізувати творчий шлях і економічні погляди К.Менгера як ученого, що революціонував методологічні підходи економічної науки і збудував цілісне вчення, заклавши основи формування австрійської суб'єктивно-психологічної школи маржиналізму й у ширшому контексті – австрійської традиції економічного аналізу.

* * *

Карл Менгер народився 28 лютого 1840 року в Ней-Сандеці в Галичині, що входила на той час до складу Австрійської імперії (нині Нови-Сонч, Польща). Він походив із родини юриста, яка поколінням раніше емігрувала з німецької частини Богемії до східних провінцій. Ф. фон Хайек у статті, присвяченій К.Менгеру, в "International Encyclopedia of the Social Sciences" характеризував його як "...вихідця з освіченої родини, яка зробила право на приставку "фон" (сам Менгер перестав користуватися нею доволі рано). У багатій бібліотеці батька, що мав адвокатську практику, Менгер і обидва його брати рано ознайомилися з літературою з економічних і соціальних питань"¹.

Вищу освіту К.Менгер одержав на факультетах права і політичних наук Віденського (1859–1860) і Празького (1860–1863) університетів. Докторську дисертацію в галузі права захистив у Ягеллонському університеті у Кракові у віці 27 років. Після одержання докторського ступеня він захопився журналістикою, писав статті з економічних питань у Лемберзі (нині Львів) і Відні. Кілька років по тому він улаштувався на роботу у прес-бюро австрійського кабінету міністрів, що мало особливе становище в австрійській державній службі, приваблюючи велику кількість талановитих людей і слугуючи "трампліном" до вищих посад. Одним з обов'язків К.Менгера як економічного оглядача при уряді Австро-Угорщини було написання оглядів стану ринків для офіційної газети "Wiener Zeitung".

Як згодом зізнавався майбутній учений, вивчення звітів про стан ринків дуже його вразило: він установив явну суперечність між традиційними теоріями цін і фактами, які досвідчені практики вважали вирішальними для встановлення цін. Чи було це істинною причиною, що спонукала К.Менгера взятися за вивчення ціноутворення, чи, що виглядає ймовірнішим, надало певної спрямованості дослідженням, якими він займався після закінчення університету, достеменно не відомо. Він працював над проблемами цінності та ціноутворення, відкладаючи публікацію, доки система не сформується остаточно. І справді, перша праця К.Менгера навряд чи

¹ Цит. за: Хайек Ф.А. Карл Менгер (1940–1921) // Хайек Ф. фон. Судьбы либерализма в XX веке. – М.; Челябинск, 2009. – С. 86.

була поспішно написаним продуктом тимчасових наукових інтересів – нечасто перший виклад ідей буває таким глибоко опрацьованим.

"Основи політичної економії" (російськомовний переклад "Основи политической экономии" викликає сумнів – доречнішою є назва "Основи вчення про народне господарство", що відповідає німецькомовному оригіналу) – фундаментальний, хоча й невеликий за обсягом твір, що вийшов друком на початку 1871 року. Цікаво, що він був присвячений відомому німецькому досліднику, представнику "старої" історичної школи, надзвичайно шанованому К.Менгером, незважаючи на всі перипетії відносин із наступним поколінням "істориків", Вільгельму Рошеру. "Основи..." революціонізували економічну науку, справили довготривалий вплив на її розвиток, побудували реалістичну картину економічного життя², одержали належне визнання, але мали вкрай обмежений обіг.

Книга мала стати вступом, першою частиною всеохоплюючого трактату з економічної теорії (цей задум ніколи не буде реалізований). Із рукописів, які син К.Менгера опублікував більш ніж півсторіччя по тому, відомо, що друга частина мала присвячуватися "відсотку, заробітній платі, ренті, доходу, кредиту і паперовим грошам", третя, "прикладна", – теорії виробництва і торгівлі, четверта – критиці існуючої економічної системи і пропозиціям щодо економічного реформування. Проблемами "Першої, загальної частини" (згідно з написом на титульному аркуші) стали загальні умови економічної діяльності, обміну, цін і грошей. Основною метою К.Менгера, визначеною ним у передмові, було створення адекватної теорії цін, яка пояснювала б усі пов'язані з ними явища (відсоток, заробітну плату і ренту) за допомоги єдиного принципу.

Більша частина книги присвячена поняттю, аргументація якого уможливлювала розв'язання основного завдання і визначала своєрідність і революційність нової школи – цінності в її суб'єктивному, особистісному значенні. Крім того, К.Менгер убачав своїм завданням "...звести складні явища людського господарства до їх найпростіших елементів, іще доступних точному спостереженню, докласти до останніх відповідну їх природі міру і з установленням її знову показати, як складні господарські явища закономірно розвиваються зі своїх елементів"³. На думку дослідника австрійської традиції Р.Кубедду, наведене є першим формулюванням атомістичного, "компаративного" (за термінологією К.Менгера), метода, відомого в подальшому як методологічний індивідуалізм (з легкої руки іншого австрійця, Й.Шумпетера)⁴.

Серед праць, що заклали основи маржиналістської революції та сучасної економічної науки, "Основи..." К.Менгера посідають особливе місце. Шведський економіст К.Віксель 1921 року писав: "...своєю славою він зобов'язаний цій праці й завдяки їй ім'я його дійде до нащадків, оскільки можна з упевненістю сказати, що з часів "Начал..." Рікардо не було жодної книги, навіть з урахуванням блискучих, але доволі афористичних досягнень Джевонса і надзвичайно складної праці Вальраса, яка справила б такий значний вплив на розвиток економічної науки, як "Основи..." Мен-

² Див.: *Maki U. Mengerian economics in realist perspective // History of political economy. – 1990. – N 22 (Suppl). – P. 289–310.*

³ Історія економічних учень: Хрестоматія. Навч. посіб. – К., 2011. – С. 473.

⁴ *Кубедду Р. Политическая философия австрийской школы: К.Менгер, Л.Мизес, Ф.Хайек. – М.; Челябинск, 2008. – С. 131.*

гера"⁵. Основні теоретичні здобутки вченого, викладені у книзі, заслуговують на детальний розгляд.

К.Менгер розробив розгалужену класифікацію благ: першого і вищих порядків, економічних і неекономічних, субститутів і комплементів. Учений зазначає: "Для того щоб предмет став благом..., необхідним є співпадання ... чотирьох умов: 1) людської потреби; 2) властивостей предмета, що роблять його придатним бути поставленим у причинний зв'язок із задоволенням цієї потреби; 3) пізнання людиною цього причинного зв'язку; 4) можливості розпоряджатися предметом таким чином, щоб дійсно вживати його для задоволення цієї потреби"⁶. Предмети втрачають характер благ, коли змінюються вподобання людини (а значить, зникає відповідна потреба), змінюються властивості предмета, зникає пізнання причинного зв'язку між предметом і задоволенням людської потреби, унеможливується розпорядження предметом.

Блага першого порядку призначені для безпосереднього задоволення людських потреб (фактично це споживчі блага), блага вищих (другого, третього і т. д.) порядків – для опосередкованого задоволення (виробничі блага), тобто через виробництво благ першого порядку. К.Менгер наполягав на існуванні "причинного співвідношення благ", які перебувають у системній єдності, оскільки за безпосередньою потребою людини у споживчих благах приховується розгалужена мережа опосередкованих потреб у засобах їх виробництва.

Критерієм поділу благ на економічні та неекономічні є співвідношення потреби у благах та їх кількості, доступної для розпорядження. К.Менгер визначав економічні блага як такі, потреба в яких у певний період перевищує їх доступну кількість, а неекономічні – як блага, кількість яких перевищує потребу в них. Чіткої межі між економічними і неекономічними благами не існує, проте тісний зв'язок між рідкісністю і приватною власністю призводить до того, що "вільні" блага можуть ставати економічними, коли той, хто має владу, усуває інших суб'єктів господарювання від вільного розпорядження ними. Розрізняючи товар і благо, К.Менгер визначає товар як економічне благо, призначене для продажу, наголошуючи, що ознака товарності не є природною характеристикою блага.

Заслугою вченого стало запровадження понять взаємозамінюваності (субституційності) та взаємодоповнюваності (комплементарності) благ вищого порядку, що в подальшому знайшло відбиття в концепціях виробничої функції.

Теорія цінності, як ми вже зазначали, посідає центральне місце у книзі К.Менгера. Учений підкреслює, що цінність має суб'єктивний характер, "...не є чимось притаманним благам, не є їхньою властивістю, але також не є самостійною, самою по собі існуючою річчю. Цінність – це судження, яке господарюючі люди мають про значення благ, що є у їхньому розпорядженні для підтримання їх життя та їх добробуту, і тому поза їх свідомістю вона не існує"⁷. Праця, витрачена на виробництво блага, не може бути ні джерелом, ні мірилом його цінності. На підтвердження цієї тези К.Менгер зазначив, що на цінність діаманта не впливає, знайдений він випадково чи здобутий із надр землі шляхом витрачання тисячі робочих днів.

⁵ Цит. за: *Economic Thought: The Austrian School // International Encyclopedia of the Social Sciences* (London: Macmillan; New York: The Free Press, 1968). – Vol. 4. – P. 459.

⁶ *Історія економічних учень: Хрестоматія*. – К., 2008. – С. 273.

⁷ *Історія економічних учень: Хрестоматія. Навч. посіб.* – К., 2011. – С. 481.

Учений доводив, що не цінність і ціна залежать від витрат виробництва, а навпаки, завдяки виявленню цінності споживчих благ виникає оцінка факторів виробництва, яка і формує витрати: "кількість праці або інших засобів для виробництва, витрачена на виробництво блага, не може бути моментом, що визначає міру його цінності"⁸. Цінність благ вищого порядку (виробничих) обумовлюється очікуваною цінністю благ першого порядку (споживчих), для виробництва яких їх призначили учасники економічного процесу. До уваги беруть не поточну, а очікувану цінність благ першого порядку, адже період часу, необхідний для перетворення благ виробничого призначення на споживчі, породжує невизначеність і невпевненість суб'єктів господарювання щодо кінцевих результатів їхньої діяльності. У подальшому ця ідея знайшла відбиття в економічних дослідженнях ризику, невизначеності й очікувань. Н.Беррі в есе, присвяченому неортодоксальному австрійському підходу, зазначає: "...австрійська школа розглядала людську дію у світі невідомості та невизначеності як головний об'єкт економічного дослідження. Вона розглядала людину, чий суб'єктивний і непередбачуваний вибір чинить опір будь-яким спробам загнати себе в рамки механістичної науки"⁹.

За К.Менгером, "цінність є суб'єктивною не тільки за своєю сутністю, а й за своєю мірою. Блага мають цінність завжди для визначених господарювальних суб'єктів і водночас мають для них визначену цінність"¹⁰. Цю міру він визначає через "кінцеву інтенсивність" – найменшу корисність, яку має остання одиниця запасу певного блага (в подальшому в економічній науці використовують термін Ф. фон Візера "гранична корисність"). Своєю чергою, гранична корисність залежить від двох факторів: інтенсивності індивідуальної потреби і рідкості блага, яку визначають наявним його запасом. Використовуючи в теорії цінності принцип методологічного індивідуалізму, вчений доводить, що у процесі визначення цінності благ за основу необхідно брати конкретні потреби конкретної людини. Згідно з цим положенням К.Менгер побудував шкалу корисностей на основі ранжування благ за їх цінністю для споживача. Ця побудова була втілена в так званій таблиці Менгера, яка відобразила систему потреб конкретного споживача і міру їх задоволення.

Цікаво, що в цій таблиці знайшли відбиття обидва закони Госсена, з працями якого Менгер не був знайомий: перший – спадної граничної корисності та зменшення нагальності кожного виду потреб мірою їх насичення (поступове зменшення значення чисел у кожному стовпчику), і другий – вирівнювання граничних корисностей на основі рівномірного насичення кожної з потреб (рівність чисел у рядках). Оскільки величину цінності матеріального блага визначають важливістю цієї конкретної (або часткової) потреби, що посідає останнє місце в низці потреб, які задовольняються всім наявним запасом матеріальних благ цього виду, вчений дійшов висновку, що цінність речі вимірюється величиною її граничної корисності.

Чому ж подібний висновок не був сформульований раніше, адже важливість фактора корисності підкреслювали багато дослідників і до К.Менгера? Перешкодою для застосування поняття корисності у процесі визначення цінності тривалий час вважали парадокс А.Сміта, згідно з

⁸ Менгер К. Основания политической экономии // Австрийская школа в политической экономии. К.Менгер, Е.Бём-Баверк, Ф.Визер. – М., 1992. – С. 125.

⁹ Берри Н.П. Австрийская экономическая школа: расхождения с ортодоксией // Пано-рама экономической мысли конца XX столетия: В 2-х т. – Т. 1. – СПб, 2002. – С. 83.

¹⁰ Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5-и т. – Т. II. Восходящий капитализм. – М., 2005. – С. 187.

яким корисні для людей блага (наприклад, вода), що задовольняють нагальні, життєво важливі потреби, оцінюють низько, натомість блага менш корисні (наприклад, діаманти), що задовольняють не першочергові потреби, – набагато вище. Граничний підхід, урахування фактора рідкості та розмежування загальної й конкретної (сукупної та граничної) корисностей, запропоновані К.Менгером, дали змогу розв'язати цей парадокс. Визначивши цінність через граничну корисність (найменш важливу одиницю з усіх можливих для задоволення потреб за допомоги наявного запасу благ), австрійський дослідник указав на те, що за умов, коли вода є в надлишку, вона не має цінності для суб'єкта господарювання, оскільки за високої загальної корисності її гранична корисність наближається до нуля. Натомість діаманти, рідкісні камінці, кількість яких обмежена, мають велику граничну корисність і цінність.

К.Менгер був творцем маржиналістської революції, який, на відміну від С.Джевонса і Л.Вальраса, не вдався до надмірної формалізації й обґрунтував, здавалося б, неможливе: теорію граничної корисності без використання математичного інструментарію (власне техніки граничного аналізу). З цього приводу видатний історик економічного аналізу Й.Шумпетер писав: "...його геній стає тільки більш вражаючим через брак у його працях відповідних математичних інструментів"¹¹. Він також наголошує на тому, що, незважаючи на революційність менгерівського вчення, у ньому можна виокремити деякі впливи з боку класиків економічної науки – А.Сміта, Д.Рікардо, Дж.С.Мілля. Це визнання є тим більше важливим, що сам К.Менгер, так само, як і С.Джевонс, вважав, що саме вчення класичної школи він революціонізував. На думку Ф. фон Хайєка, головна заслуга К.Менгера полягає в "поширенні виведення цінності блага з його корисності з випадку із заданою кількістю споживчих благ на загальний випадок усіх благ, з факторами виробництва включно"¹².

Оригінальним є вчення К.Менгера про обмін, що обґрунтовує взаємовигідність обмінних операцій, але заперечує еквівалентність обміну. Причиною обміну є відмінність суб'єктивної цінності одних і тих самих благ для різних індивідів, а тому обмін триватиме доти, доки не зрівняються відносні цінності обмінюваних благ для обох контрагентів. Пропорції обміну визначають співвідношенням граничних корисностей благ, що обмінюються. З таких позицій учений критикував економістів класичної школи, які намагалися розв'язати проблему обміну через зведення передбачуваної рівності між двома кількостями благ до її причин – або однакових затрат виробництва, або затрат однакової кількості праці. К.Менгер вважав, що в дійсності ніколи не буває рівності в цінності двох кількостей благ (рівності в об'єктивному розумінні). Він зазначав, що обмін благами для суб'єктів, які обмінюються, означає збільшення або зменшення запасу благ, а відповідно, і граничної корисності та цінності благ. Продуктивність мінових операцій учений обґрунтовував тим, що обмін змінює граничну цінність благ шляхом збільшення або зменшення їх запасу.

К.Менгер – автор еволюційної теорії грошей. Гроші, на його думку, – це економічний феномен, що виник спонтанно, їх поява не є результатом цілеспрямованих дій окремих господарювальних суб'єктів чи їхніх груп, що намагалися створити засіб обміну. Для пояснення причин виник-

¹¹ Шумпетер Й.А. История экономического анализа: В 3-х т. – Т. 3. – СПб, 2004. – С. 1090.

¹² Хайек Ф.А. Место "Оснований" Менгера в истории экономической мысли // Хайек Ф. фон. Судьбы либерализма в XX веке. – С. 126.

нення грошей учений звернувся до аналізу особливостей відносин обміну: за здійснення обмінних операцій їх учасники схильні накопичувати блага, що мають вищу здатність до обміну, адже саме їх можна обміняти на більшість інших благ. У результаті блага з вищою здатністю до обміну за здійснення обмінних угод починають відігравати роль посередників. Поступово серед цих товарів виокремлюється один із найвищою здатністю до обміну, який і являє собою гроші. Ідея органічного виникнення грошей суттєво вплинула на формування поглядів Ф. фон Хайєка, зокрема на розроблення ним концепції "спонтанного порядку".

У дослідженні процесу ціноутворення виявився внесок К. Менгера в мікроекономічну теорію, а саме запровадження в науковий обіг понять "ціна попиту" і "ціна пропозиції". На його думку, теорія ціноутворення має зводитися до аналізу суб'єктивних індивідуальних оцінок і розкривати кілька можливих варіантів: ізольований обмін (один покупець і один продавець), за якого враховують найменшу кількість суб'єктивних оцінок і ціну встановлюють приблизно посередині між ними; одностороння конкуренція (один продавець і кілька покупців) і двостороння конкуренція (кілька продавців і кілька покупців), що передбачають складніший аналіз.

У теорії розподілу К. Менгер категорично заперечував експлуатацію і можливість відбирання в робітників частини продукту праці, стверджуючи, що праця є економічним благом так само, як інші елементи виробництва. Він був переконаний, що власники землі та капіталу живуть за рахунок їх використання, а не за рахунок працівників.

Критикуючи класичну теорію заробітної плати, згідно з якою ціна праці тяжіє до мінімуму засобів існування, К. Менгер пропонує розуміння зарплати як рентного доходу, визначеного перевагами високої кваліфікації або здібностей працівника. Він вважає процес послідовного приписування на основі принципу спадної граничної корисності єдиним регулятором пропорцій розподілу винагороди між факторами виробництва. Визначені вченим принципи оплати факторів виробництва пізніше отримали назву теорії розподілу К. Менгера, згідно з якою пропорційність доходів обсягам виробленої продукції й оплата кожного фактора відповідно до його граничного продукту визначають рівність сукупної винагороди факторів сукупному продукту.

Філософські та загальнотеоретичні засади менгерівського вчення втілилися в такому твердженні: "...ідея причинності нерозривна з ідеєю часу. Кожний процес перетворення складається з виникнення і розвитку і розуміється тільки в часі. ...ми ніколи не будемо в змозі досягнути цілком причинне співвідношення окремих явищ цього процесу і сам процес, якщо не розглядатимемо його в часі"¹³. Безпосередні послідовники К. Менгера О. фон Бем-Баверк і Ф. фон Візер застосували маржиналістський підхід до всіх аспектів виробництва і розподілу, проте не розвинули ідеї ринкового процесу. Плідна ідея ринкової економіки як процесу стала об'єктом дослідження нового покоління австрійців, очолюваного Л. фон Мізесом, Ф. фон Хайєком та іншими неолібералами¹⁴.

Незважаючи на велику кількість якісно нових підходів та ідей, сучасники зустріли книгу без захоплення – здавалося, жоден із рецензентів у німецьких журналах так і не зрозумів їх значення. Спроба К. Менгера одержати на основі цієї книги право читання лекцій у Віденському університеті

¹³ Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. – Т. II. – С. 174.

¹⁴ Див., напр.: Austrian economics: Tensions and new developments / Ed. by B. Caldwell, S. Boehm. Boston: Kluwer, 1992. – P. 35–59.

ті також не одразу увінчалася успіхом. Проте в цей період процес формування школи можна вважати наперед вирішеним: за рік до того, як К.Менгер почав читати свої лекції (1872), університет закінчили два юнаки, які побачили в його книзі "архімедову точку опори" (за висловом Візера), що дозволить здійснити переворот в економічній науці. Цими випускниками були О. фон Бем-Баверк і Ф. фон Візер, найперші прихильники і послідовники Менгера, які, всупереч поширеним уявленням, не були безпосередньо його учнями, але взялися завзято популяризувати менгерівське вчення навіть на семінарах представників старої історичної школи, а згодом, у 1880-х роках, здійснили неоціненний внесок у поширення ідей учителя і власних у Європі та світі.

У 1872–1873 роках К.Менгеру пропонували посаду професора в університетах Карлсруе, Бадена й у Цюрихському політехнічному інституті. Ці пропозиції він відхилив, а 1873 року став екстраординарним професором своєї alma mater. Тоді ж він звільнився з канцелярії прем'єр-міністра, викликавши щире здивування свого начальника, який не міг повірити, що молода амбітна людина може проміняти таку перспективну посаду на академічну кар'єру.

Утім, австрійська монархія знову затребувала К.Менгера до себе – 1876 року його було призначено наставником 18-річного кронпринца Рудольфа¹⁵, сина австрійського імператора Франца-Йосипа I. Подібно до А.Сміта, крім викладання економічних знань, К.Менгер супроводжував потенційного монарха у тривалих подорожах Європою, зокрема до Англії, Франції та Німеччини. Цікаво, що зміст знайдених зошитів кронпринца з лекціями К.Менгера свідчить, що майбутній монарх прослухав курс класичної політичної економії без будь-яких натяків на революційні ідеї свого вчителя. Після повернення до Австрії 1879 року К.Менгер очолив кафедру політичної економії Віденського університету.

Ідеї К.Менгера поступово поширювалися, розуміння його теорії цінності охоплювало дедалі більше вчених, а він сам здобув репутацію чудового викладача, лекції та семінари якого відвідувала велика кількість студентів, багато з яких у подальшому стали відомими економістами. Проте **до середини 1880-х років не існувало австрійської школи як такої, був лише Карл Менгер і його революційне вчення.** Як 1875 року, коли вчений починав працювати над своєю другою книгою, так і 1883-го, коли вона побачила світ, не було опубліковано жодної праці його учнів (які в подальшому привели до чіткого оформлення і закріплення позицій нової школи), і Менгер гостро відчував імовірність "відкоту назад", на позиції емпіризму, якщо не буде розв'язано принципових методологічних питань.

На відміну від Австрії, де процес формування нової школи тільки-но розпочався, в Німеччині в 1870-х безроздільно панувала молода історична школа, очолювана Г.Шмоллером. Антитеоретичний підхід "нових істориків" втілювався у ворожому ставленні до економістів узагалі й у відмові від читання курсів економічної теорії в німецьких університетах зокрема. Праця К.Менгера була проігнорована більшістю і розкритикована меншістю німецьких учених, які вважали абстрактно-аналітичний підхід непотрібним.

У таких умовах К.Менгер обрав не продовження роботи над реалізацією задуму "Основ...", а захист свого аналітичного методу від нападок молодої історичної школи. Друга велика праця "Дослідження методів со-

¹⁵ Доля кронпринца склалася трагічно: на початку 1889 року з невідомих причин він покінчив життя самогубством.

ціальних наук і політичної економії зокрема" ("Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere", 1883) відобразила основні моменти багаторічної дискусії в галузі методології та теорії пізнання, званої в історії економічної науки як "суперечка про методи" (Methodenstreit), що розгорнулася між К.Менгером і Г.Шмоллером в останній чверті XIX століття. Розуміння природи суперечок, спричинених цією працею, потребує характеристики підходів школи, проти якої ця праця була спрямована. Молоду історичну школу не цікавила історія як дослідження унікальних подій, на відміну від "старих істориків", до яких К.Менгер ставився з великою повагою. "Молоді історики" розуміли історичне дослідження як емпіричний підхід, що веде до теоретичного пояснення соціальних інститутів, а вивчення історичного розвитку – як змуги виявляти закони розвитку соціального цілого. З методологічної точки зору це різновид позитивістсько-емпіричного підходу, який відомий методолог XX століття К.Поппер назвав історизмом.

К.Менгер іменував молоду історичну школу "пануючою псевдоісторичною школою", наголошуючи на її розриві з методологічними основами і науковими здобутками попереднього покоління істориків. Претензіям історичної школи на виняткове право трактування економічних проблем К.Менгер протиставив глибоке розуміння природи соціальних явищ, яке досягалося досконалим знанням різних методів дослідження і розглядом розвитку ідей, з якими мають працювати соціальні науки.

Основною тезою книги було обґрунтування необхідності суворо індивідуалістичного, атомістичного методу аналізу. Якщо у класиків певні етичні постулати і методологічний інструментарій були невіддільними, то у К.Менгера спостерігається систематизований виклад методологічних засад. Беззаперечною його заслугою є обґрунтування "компаративного методу", що передбачає можливість відтворення соціального цілого з його частин (методологічного індивідуалізму, за Й.Шумпетером). К.Менгер і його послідовники вважали економічну теорію етично нейтральною наукою, незалежною від історичних обставин, національної специфіки й індуктивних узагальнень. Проте, вбачаючи головним завданням економічної науки виявлення абстрактних економічних законів, що визначають господарську поведінку індивідів, учений водночас наголошував на важливості дослідження всього комплексу суспільних наук та історичного контексту.

"Дослідження..." стало резонансною працею, передусім, через критику ідей панівного вчення. Відповідь Г.Шмоллера була досить жорсткою, але К.Менгер прийняв виклик і відповів пристрасним памфлетом "Помилки історизму в німецькій економічній науці" (1884). Склалася унікальна для наукового протистояння ситуація абсолютного несприйняття – Г.Шмоллер демонстративно повернув памфлет, додавши до нього образливого листа. Ведення полеміки з його боку набуло вкрай агресивного характеру – Г.Шмоллер заявив про невідповідність представників "абстрактної" школи їхнім посадам, і його вплив був доволі потужним, щоб змістити кількох прихильників менгерівського вчення з академічних посад у німецьких університетах. Саме Г.Шмоллер уперше презирливо вжив словосполучення "австрійська школа", яке закріпилося в економічній науці без тіні презирства й іронії. Відкрите протистояння двох учених завершилося 1884 року, проте суперечку про метод продовжували інші представники обох шкіл практично до кінця XIX століття.

Інший аспект методологічних дискусій К.Менгера стосувався питань використання математичних методів в економічних дослідженнях. Учений

не був знайомий із працями А.Курно, Ж.Дюпюї, Й. фон Тюнена – передвісників маржиналізму, які активно використовували математику й ідеї яких безпосередньо впливали на погляди інших засновників маржиналізму і неокласики – Л.Вальраса, С.Джевонса, А.Маршалла. У листах до лідера лозаннської школи Л.Вальраса, датованих 1883–1884 роками, К.Менгер наполягав, що математика неспроможна допомогти економістові дослідити якісну сутність таких явищ, як вартість, рента і прибуток. Він доволі скептично ставився до корисності застосування математики в економіці, зазначав про небажання обговорювати цінність математичних методів, не сприймав використання математичних методів як засобу вивчення економічних явищ, але все ж допускав їх застосування як засобу викладу матеріалу. Проте було б неправильним вважати, що К.Менгер не мав відповідних схильностей і спеціальних знань – інтерес до методів дослідження простежується в усіх його працях, так само як і зацікавленість методами точних наук. Про наявність і реалізацію математичних схильностей у родини вченого свідчить те, що обидва його брати, особливо Антон, цікавилися математикою, а його син Карл узагалі став відомим математиком.

У середині 1880-х років ситуація суттєво змінилася: австрійська школа завдяки публікаціям її членів остаточно сформувалася як потужна теоретична група, що не потребувала "відбиття" будь-яких "атак", зокрема й історичної школи. 1884 року публікують свої визначальні праці О. фон Бем-Баверк і Ф. фон Візер, а за ними виходить низка публікацій (особливо плідним був 1889 рік) безпосередніх учнів К.Менгера: І. фон Коморжинські, Р.Майера, В.Матайї, Е.Сакса, Р.Цукеркандля та ін. Ці книги викликали значний інтерес, а підхід їх авторів стали називати австрійським на знак визнання заслуг засновників, передусім К.Менгера. Цей підхід оформився в оригінальну школу наукової думки, яка активно розвивалася в 1920–1930 роках в Австрії, а на сьогодні втратила географічний, національний зміст і репрезентована американським і європейським поколіннями економістів австрійської традиції¹⁶.

Наприкінці 1880-х років К.Менгер намагався не зволікати з публікацією нового видання "Основ...", проте справа була відкладена через загострення одвічної проблеми австрійських грошей і запрошення вченого до роботи в комісії з підготовки грошової реформи. У 1878–1879 роках падіння цін на срібло призвело до знецінення паперових грошей і відмови від карбування срібних грошей, після чого вартість австрійських паперових грошей зросла відносно срібла і колівалася відносно золота. Ситуація була незадовільною і вимагала реформування. До складу комісії ввійшли відомі економісти, банкіри і промисловці, добре знайомі з грошовими проблемами, а О. фон Бем-Баверк, тодішній міністр фінансів, представляв уряд. Завдання комісії полягало в розгляді основи майбутніх грошей, виведенні з обігу існуючих срібних і паперових грошей у разі прийняття золотого стандарту, становлення обмінного курсу існуючого паперового флорина і т. д. Досконале знання питання і дар чіткого викладу думок дозволили К.Менгеру посісти провідні позиції в обговоренні. Його внесок полягав у детальному опрацюванні практичних проблем установа паритету і визначення часу переходу до золотого стандарту.

¹⁶ Див.: *Эбелинг Р.* Роль австрийской школы в развитии мировой экономической мысли XX века // *Экономика и математические методы.* – Т. 28. – Вып. 3. – 1992. – С. 347–363.

1892 року К.Менгер опублікував велику статтю "Гроші" в "Довіднику з суспільно-політичних наук", у якій розкрив своє бачення центральної проблеми цінності грошей. Існує думка, що основним досягненням австрійської школи в теорії грошей було застосування принципу граничної корисності до визначення цінності грошей. Це, безперечно, так, але таке розуміння підходу австрійців є вузьким. Вищим їхнім досягненням є послідовне використання в теорії грошей суб'єктивістського індивідуалістичного підходу, що складає основу дослідження граничної корисності, проте сам по собі є набагато ширшим і має універсальне значення. Заслугою К.Менгера порівняно з традиційним підходом кількісної теорії на основі агрегатних і середніх величин є викладення значення різних теорій цінності грошей, розмежування "внутрішньої" та "зовнішньої" цінності грошей, причин змін і можливості вимірювання цієї цінності, а також дослідження факторів попиту на гроші. Крім того, важливим було дослідження грошей як соціального феномену, що не був продуктом попереднього задуму, а виник спонтанно як засіб здійснення намірів і цілей людей.

Перелік праць К.Менгера обривається 1892 року, і за останні три десятиріччя свого життя він опублікував лише кілька невеликих статей. Пізні його праці – переважно рецензії, біографічні нариси, передмови до книг учнів, а остання опублікована стаття – некролог О. фон Бем-Баверку, що пішов із життя раніше за вчителя. Причину цієї "бездіяльності" (К.Менгер залишив викладання в університеті відносно рано, у віці 63 років, передавши кафедру Ф. фон Візеру, і хотів зосередитися на основній праці з економічної теорії) однозначно встановити важко. Всі зусилля були спрямовані на завершення досліджень, книга значною мірою була готова, проте схильний до безкінечних доопрацювань учений знову і знову розширював свою працю, охоплюючи нові, незвідані пласти проблем, поглиблено вивчаючи філософію і психологію. Він був постійно невдоволений зробленим і продовжував працювати над рукописом майже до самої смерті, переробляючи написане так суттєво, що будь-яка спроба відтворення напрацьовань стала (навіть у його сина, що здійснив друге видання "Основ..." 1923 року, вже після смерті вченого) надскладним завданням. Тому результати діяльності останніх років життя К.Менгера вважають майже втраченими.

Покоління студентів пам'ятали К.Менгера як одного з найкращих викладачів університету. Колишній його слухач згадує: "Студент відчуває, що його підводять, а не підштовхують до висновків, і коли вони досягнуті, вони виникають у думці не як щось зовнішнє, а як очевидний наслідок свого власного мислительного процесу. ...тим, хто регулярно відвідує лекції професора Менгера, не треба спеціально готуватися до випускних іспитів із політичної економії... Я рідко, якщо взагалі колись чув лектора, який мав такий самий талант поєднання ясності та простоти суджень із філософською широтою поглядів"¹⁷. Після відставки К.Менгера серед молодих економістів, що вступали на шлях викладацької кар'єри, стало традицією здійснювати паломництво до нього додому. В останні роки життя К.Менгер нагадував людину, що продовжує бути "в річищі" не задля обов'язку, а винятково задля інтелектуальної насолоди від процесу.

Найкраще талант учителя і наставника розкривався на семінарах, що збирали вузьке коло найталановитіших студентів і вже захищених докторів – інколи за обговорення практичних питань семінар нагадував пар-

¹⁷ Цит. за: *Блауг М.* 100 великих економістів до Кейнса. – СПб, 2008. – С. 213.

ламентські слухання, де один з учасників виступав pro, а інший contra. Основою тривалих дискусій звичайно була доповідь одного з учасників, яку з безкінечним терпінням допомагав готувати К.Менгер. Він приймав студентів у своїй бібліотеці, надаючи книги в повне розпорядження, перечитував рукописи, не тільки обговорюючи саму доповідь, а навіть навчаючи прийомів красномовності та техніки дихання. Учень К.Менгера Р.Зігхарт характеризував його так: "...засновник австрійської школи економічної теорії та першовідкривач психоекономічного принципу граничної корисності, вчитель кронпринца Рудольфа, журналіст у молоді роки, що добре вивчив великий світ і був готовий відвернутися від нього, революціонер у своїй галузі, але радше консерватор у політиці; ...майстер ясного і загальнодоступного викладу..."¹⁸.

К.Менгер у своєму житті щиро переймався двома речами: лівова частка уваги припадала на все, що було пов'язане з головною справою – вивченням економічної теорії; друге захоплення, якому він був беззастережно відданий, – збирання книг і збереження бібліотеки. Економічний розділ цієї бібліотеки може бути віднесений до трьох-чотирьох найкращих зібрань, що коли-небудь належали приватній особі. Сам К.Менгер 1911 року оцінював свою бібліотеку приблизно у 25 тисяч томів¹⁹. Окрім книг з економіки, там було зібрано багаті колекції етнографічної та філософської літератури. Більша частина бібліотеки після смерті К.Менгера була переправлена до Японії, де зберігається як окреме зібрання в бібліотеці економічної школи в Токіо (тепер університет Хітоцубасі). Тільки в економічному розділі опублікованого каталогу – понад 20 тисяч книг, переважна більшість яких є раритетами.

К.Менгер мав можливість (якщо б цього бажав) одержувати винагороди і відзнаки, стати впливовою постаттю в суспільному житті Австрії. Так, 1900 року йому надали пожиттєве членство у верхній палаті парламенту, але його не зацікавила кар'єра законодавця. Напевне, **для К.Менгера світ був радше об'єктом дослідження, ніж сферою діяльності**. У політичних поглядах він тягів до консерватизму і лібералізму, але жодних політичних висловлювань у його працях немає. Навряд чи можна стверджувати, що вчений не переймався ідеями руху за соціальні реформи, ідеологом якого був і його брат Антон²⁰, але соціальний ентузіазм ніколи не впливав на холоднокровну логіку науковця.

К.Менгеру не судилося завершити написання всеосяжного трактату з економічної теорії. Проте велика кількість осіб, які в той чи той час належали до кола його учнів, непересічних економістів, політиків і практиків, рішення яких суттєво впливали на суспільне життя Австрії, Європи в цілому, США, називали його своїм учителем і наставником. Це є свідченням значного опосередкованого впливу вченого на зміст ухвалених рішень, на політичну і соціально-економічну ситуацію у країні та світі.

¹⁸ Цит. за: *Salerno J.T.* Biography of Carl Menger: The Founder of the Austrian School (1840–1921) // The Ludwig von Mises Institute web-site. – 19.05.2010 // <http://mises.org/about/3239>.

¹⁹ Див.: *Хайек Ф.А.* Карл Менгер (1940–1921) // *Хайек Ф. фон.* Судьбы либерализма в XX веке. – С. 117.

²⁰ Обидва брати вченого були відомими в Австрійській імперії особистостями: соціолог Антон Менгер, як і Карл, закінчив факультет права Віденського університету, автор праць соціалістичного спрямування, зокрема "Права на повний продукт праці" (1886); Макс Менгер – адвокат, ліберально налаштований депутат австрійського парламенту й автор кількох праць із соціальних проблем.

Вагомим внеском К.Менгера у світову економічну науку стало започаткування економічного вчення маржиналізму й австрійської суб'єктивної школи, революційне збагачення методології економічного аналізу, виявлення психологічної обумовленості процесу ухвалення економічних рішень на мікрорівні. Чітке формулювання положень його головної праці – "Основ політичної економії" – щодо категорій блага і корисності, розбудова теорії граничної корисності, атомістичний підхід, суб'єктивно-психологічний метод, захист абстрактно-аналітичних методів пізнання посприяло світовому визнанню автора і стало запорукою поширення ідей австрійської школи в Європі та світі. Ідеї, висловлені вченим в інших працях, статтях, рекомендаціях, інколи навіть побіжно і неакцентовано, також заслуговують на увагу і можуть претендувати на наукове визнання і переосмислення. Зокрема, це стосується теорії походження грошей, реалістичних підходів до визначення ролі індивідів і соціальних інститутів у суспільному розвитку, окремих аспектів методології наукового пізнання, дискусійних питань грошового обігу тощо.

Австрійська школа 1880–1930 років і австрійська традиція загалом дотепер посідають особливе місце в розвитку економічної науки, завдячуючи міцному фундаменту, закладеному К.Менгером. Спільним для всіх представників австрійської школи, що стало підґрунтям подальших розробок і визначило її самобутність, оригінальність і самодостатність, було прийняття вчення К.Менгера. Як зазначав Л. фон Мізес, до початку першої світової війни австрійська школа об'єднувала економістів багатьох національностей із спільними поглядами на ринкову економіку і природу людини²¹. Внесок австрійської школи у вивчення ринку доводить її принципові відмінності від неокласичної ортодоксії й полягає в розробленні теорії ринкового процесу, на відміну від теорії загальної рівноваги, що демонструє бездоганно скоординовану економічну діяльність. Неокласичний підхід не визнає складності та невизначеності соціально-економічного простору, натомість австрійський досліджує стихійне пристосування і координативну діяльність індивідів.

Парадоксальним є те, що і сучасна формалізована неокласична теорія, і австрійська традиція мають спільну першооснову – маржиналістську революцію 1870-х років. Суттєві розбіжності між ними пролягають в аспекті математизації економічної науки і дослідження статичної моделі загальної економічної рівноваги (напряма С.Джевонса – Л.Вальраса), суб'єктивізації й індивідуалізації економічних дій і рішень, урахування перманентних змін в умовах невизначеності (напряма К.Менгера). Головними теоретико-методологічними основами сучасної австрійської традиції є значна увага до суб'єктивної складової економічних процесів, домінування індивідуалістичного світогляду, розгляд людської діяльності в невизначеному світі з багатьма невідомими, вивчення людини, суб'єктивний і непередбачуваний вибір якої руйнує формальні межі неокласичного аналізу, динамічна концепція конкуренції тощо. Вони є свідченням переконливого обґрунтування суб'єктивного підходу, принципу методологічного індивідуалізму, пріоритетності абстрактних методів пізнання "патріархом" австрійської школи К.Менгером.

²¹ *Mises L. von. The Historical Setting of the Austrian School of Economics. New Rochelle, 1969.*